

Куцюк Діана Юріївна,

ORCID ID: 0009-0003-7453-4195

здобувачка третього (освітньо-наукового) ступеня вищої освіти

Приватний вищий навчальний заклад

«Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'янука»

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В АВСТРІЇ (XVII – СЕРЕДИНА XX СТОЛІТТЯ)

SOCIO-HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF GENDER EDUCATION FOR STUDENT YOUTH IN AUSTRIA (XVIIITH – MID-XXTH CENTURIES)

Стаття присвячена аналізу соціально-історичних та педагогічних передумов виникнення і становлення гендерної освіти учнівської молоді в Австрії впродовж XVII – середини XX століття.

У дослідженні виявлено рушійні сили, що сприяли утвердженню гендерної освіти в австрійській системі шкільної освіти, а саме: вплив культурно-історичних епох, філософських й педагогічних концепцій, світових тенденцій розвитку науки та освіти, а також формування провідними педагогами і теоретиками науково обґрунтованих підходів до проблеми гендерної рівності в галузі освіти. Виокремлено соціально-політичні ініціативи та нормативно-правові акти, що зумовили інтеграцію гендерних аспектів в зміст навчальних програм шкіл Австрії. Наголошено на вагомій ролі феміністичних рухів у зміні суспільних поглядів, популяризації ідей гендерної рівності та деконструкції патріархальної гендерної диференціації в австрійській освітній сфері. Простежено закономірності, тенденції та особливості процесу становлення гендерної освіти учнівської молоді в Австрії та визначено передумови утвердження цього педагогічного феномену в системі шкільної освіти країни, що виникли внаслідок взаємозв'язку соціальних, історичних та педагогічних детермінант.

З'ясовано, що сучасний стан розвитку гендерної освіти учнівської молоді в Австрії свідчить про результативність інтеграції гендерної чутливості в освітні програми, внаслідок багатовікового процесу становлення та розвитку гендерного підходу в системі шкільної освіти країни.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що отримані результати дали змогу виявити ключові чинники, що зумовили розвиток гендерної освіти в австрійській системі шкільної освіти, а також здійснити комплексний аналіз впливу соціально-історичних трансформацій на інтеграцію гендерних аспектів у педагогічну практику та освітню політику країни.

Ключові слова: гендерна освіта, учнівська молодь, становлення гендерної освіти в Австрії, австрійська система шкільної освіти, соціально-історичні та педагогічні передумови.

The article analyzes the socio-historical and pedagogical prerequisites for the emergence and formation of gender education for students in Austria during the XVIIth to the mid-XXth centuries.

The study reveals the driving forces that contributed to the establishment of gender education in the Austrian school system, namely: the influence of cultural and historical epochs, philosophical and pedagogical concepts, global trends in the development of science and education, as well as the formation of scientifically based approaches to the problem of gender equality in education by leading educators and theorists. The article highlights the socio-political initiatives and regulations that have led to the integration of gender aspects into the content of the Austrian school curriculum. The author emphasizes the important role of feminist movements in changing public attitudes, popularizing the ideas of gender equality and deconstructing patriarchal gender differentiation in the Austrian education sector. The author traces the patterns, trends and peculiarities of the process of formation of gender education of students in Austria and identifies the prerequisites for the establishment of this pedagogical phenomenon in the country's school education system, which arose as a result of the interconnection of social, historical and pedagogical determinants.

It has been found that the current state of development of gender education of students in Austria indicates the effectiveness of integrating gender sensitivity into educational programs, as a result of the centuries-long process of formation and development of a gender approach in the country's school education system.

The scientific novelty of the study lies in the fact that the results obtained made it possible to identify the key factors that led to the development of gender education in the Austrian school system, as well as to conduct a comprehensive analysis of the impact of socio-historical transformations on the integration of gender aspects into pedagogical practice and educational policy in the country.

Key words: gender education, student youth, the formation of gender education in Austria, the Austrian school system, socio-historical and pedagogical prerequisites.

Постановка проблеми. У контексті тенденцій сучасного світового розвитку, зумовлених глобалізаційними процесами, соціальними трансформаціями та демократизацією освітнього простору, особливого значення набуває проблема створення інклюзивного освітнього середовища, що забезпечує рівні права і можливості для всіх здобувачів освіти, сприяє вихованню толерантної та егалітарної особистості й здійснює підготовку юного покоління до соціальної взаємодії. Внаслідок чого, останнім часом спостерігається підвищення наукового та практичного інтересу до гендерної освіти, як до педагогічного феномену, що спроможний реалізувати всі вищезазначені вимоги нової освітньої парадигми.

Освіта – це соціальне середовище, що відіграє значну роль у формуванні особистості дитини, оскільки проходячи період кризи ідентичності у підлітковому віці, кожен школяр неодмінно стикається в процесі пошуку свого місця у світі з певними соціальними вимогами та ролями, які мають вплив як на самосприйняття, так і на вибір життєвого шляху [3]. Тому розвиток гендерної освіти учнівської молоді є надзвичайно важливим аспектом з огляду на те, що закладення ціннісних орієнтацій, соціальних навичок, основ когнітивних здібностей та гендерної ідентичності відбувається саме у цей період розвитку особистості.

Вивчення історичних витоків, багатовікової генези та передумов становлення гендерної освіти у світовій педагогічній думці, зокрема австрійській, пов'язане зі значними труднощами. Насамперед це зумовлено відсутністю у науковій літературі консолідованого погляду на зміст поняття «гендерна освіта учнівської молоді» та єдиного теоретико-методологічного підходу до проблеми становлення гендерної освіти в шкільництві Австрії. Ускладнює історико-педагогічний аналіз проблеми дослідження також й відносна новизна вищезазначеного педагогічного феномену в сучасному його розумінні.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі соціально-історичних та педагогічних передумов виникнення і становлення гендерної освіти учнівської молоді в Австрії.

Актуальність дослідження зумовлена прогресивними підходами Австрії впродовж останніх десятиліть до розвитку гендерних підходів та імплементації гендерно-чутливих методик і програм в освітній процес шкіл. Історико-педагогічний

аналіз австрійського досвіду дозволяє виявити ефективні стратегії розвитку гендерної освіти учнівської молоді, що становить неабияку цінність для вітчизняної педагогічної науки.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Проблема гендерної освіти школярів є предметом наукових студій таких вчених, як-от Н. Самойленко, А. Сембрат, О. Ільїна, С. Помирча, В. Терещенко, І. Шеплякова, О. Квас, Л. Вовк. Практичний досвід становлення і розвитку гендерної освіти в зарубіжних країнах висвітлено у працях О. Токменко (США), О. Кузнецової (Велика Британія), Л. Ковальчук (Німеччина), О. Костюк (Канада). Стратегії реформаційних процесів в системі шкільної освіти Австрії розглядали О. Денічева, М. М'яковський, Т. Бондарчук, О. Матвієнко.

Виклад основного матеріалу. Коректне сприйняття гендерної рівності формує культурний рівень нації та визначає її успішну інтеграцію в світову економіку. В Австрії, як у полікультурній країні, виховання в учнівства толерантного сприйняття інакшості є важливою складовою сучасного навчально-виховного процесу в усіх закладах шкільної освіти країни [2].

Сьогодні розвиток гендерної освіти в австрійських школах передбачає:

- створення інклюзивного навчального середовища, у якому створені рівні можливості для розвитку всіх учнів, незалежно від їх статевих чи соціальних ознак;
- проведення просвітницьких заходів для школярів щодо статі, сексуальності, партнерських відносин та гендерних ролей;
- забезпечення рівних можливостей для реалізації творчого потенціалу як дівчат, так і хлопців внаслідок використання дослідницьких підходів, спрямованих на подолання гендерних стереотипів;
- розвиток гендерної компетентності вчителів;
- зобов'язання педагогів до проведення об'єктивного оцінювання навчальних досягнень учнів із урахуванням принципу гендерної нейтральності;
- застосування певних стратегій для подолання гендерних стереотипів у навчально-виховному процесі закладу освіти тощо [14].

Очевидно, що вищезазначена конфігурація – результат тривалого та складного процесу інституціоналізації гендерної проблематики в освітній практиці країни, у межах якого відбулися

парадигмальні зсуви в змісті навчальних програм та методологічних підходах.

Як відомо, впродовж досить тривалого періоду домінування патріархальної ідеології, у світовій освітній практиці утвердився чіткий поділ учнів за їх біологічною статтю, що зі свого боку суттєво обмежувало освітні можливості для жінок та ускладнювало їм доступ до знань. Традиційно вважалося, що основне призначення жінки полягає у веденні домогосподарства, догляді за чоловіком, народженні та вихованні дітей. Тоді як чоловіки завжди користувалися необмеженими освітніми можливостями, що відкривало їм шлях до кар'єрного зростання, фінансової самодостатності та активної участі в суспільно-політичному житті. Відповідно, такі стереотипні уявлення про суспільну роль чоловіків і жінок зумовлювали ігнорування потреби у підвищенні рівня освіченості останніх.

Освітня система Австрії, будучи інтегральною частиною глобального освітнього простору, протягом свого існування перебувала під впливом провідних культурно-історичних парадигм і світових тенденцій розвитку науки та освіти, водночас адаптуючи їх до специфіки національного контексту.

Ключовим чинником трансформації австрійської освітньої системи є еволюція гендерних ідеологій, які формувалися під впливом домінуючих світоглядних систем. Зокрема, гендерна ідеологія епохи Середньовіччя була заснована на основах релігійного світогляду й повсякчас наголошувала на гріховній природі жінки земної [5]. Приміром, за означенням тогочасного мислителя Філона Олександрійського, чоловіче ототожнювалося з образом розумного й божественного, а жіноче – з брудним тілесним світом [4, с. 60]. Така характерна для того періоду часу релігійна та патріархальна інтерпретація гендерних ролей практично унеможливлювала розвиток будь-яких прогресивних соціальних змін.

Перші жіночі заклади шкільної освіти на австрійських землях були засновані під час Контререформації – у період, який хоча й частково, але у певній мірі призвів до послаблення певних обмежень щодо суспільного становища жіноцтва. За сприяння жіночого ордену Інституту Пресвятої Діви Марії, який проголосив своєю основною метою саме виховання дівчат, відбулося відкриття жіночого навчального закладу в австрійському Відні у 1627 році. Відповідно до навчальної програми, дівчата мали змогу опановувати низку дисциплін, серед яких: читання, письмо, релігія, рукоділля і, за згодою батьків, латина [9].

Наприкінці XVII – початку XVIII століття діяльність іншого релігійного жіночого ордену – Товариства святої Урсули сприяла заснуванню жіночих освітніх установ у Клагенфурті (1670), Лінці (1679), Граці (1686), Зальцбурзі (1695) та Інсбруці (1705). Здобуття освіти у цих навчальних закладах ґрунтувалося на принципі соціальної диференціації: дівчата із аристократичних сімей здобували освіту у «внутрішній школі» (*innere Schule*), тимчасом як представниці нижчих соціальних класів – у «зовнішній школі» (*äußere Schule*). Крім того, навчальна програма «внутрішньої школи» містила у собі більшу кількість предметів, забезпечуючи у такий спосіб глибше освоєння ученицями різних галузей знань [9].

Уперше патріархальна система зазнала суттєвої критики від діячів епохи Просвітництва, які обстоювали перехід від релігійного до науково-раціонального світопізнання. Серед видатних філософів-просвітників (Ж.-Ж. Руссо, К.-А. Гельвецій, Ф. Пулен де Ла Бар, Дж. Локк, Д. Дідро, Ш. де Лакло, Кондорсе, М. Уолстонкрафт) й педагогів (Ф. Фенелон, Й. Г. Песталоцці, Я. А. Коменський, Ш. Роллен) домінували революційні на той час ідеї щодо однакових інтелектуальних спроможностей чоловіків та жінок, що визначало право останніх на здобуття повноцінної освіти.

Так, на думку швейцарського педагога Й. Г. Песталоцці, жінки повинні володіти певним обсягом елементарних знань, адже це безпосередньо впливає на виховання молодого покоління. У той час як англійська філософ М. Уолстонкрафт визначила можливість здобуття освіти, як основне громадянське право жінок, адже тільки доступ до вищих форм мислення може звільнити жіноцтво від патріархального гніту та надати йому незалежність [7].

У 1790-х роках австрійський політик та шкільний реформатор Й. М. фон Біркеншток (J. M. von Birkenstock) опублікував працю «Огляд усієї шкільної та освітньої системи за трьома основними розділами та наступною детальною диференціацією відповідно до десяти соціальних категорій населення держави» (*Uebersicht des ganzen Schul- und Unterrichts-Wesens nach drey großen Haupt Abteilungen und dann in genauer Zergliederung nach zehn verschiedenen Klassen der Einwohner im Staat*), у якій він проголосив право на освіту як основне право кожного громадянина, незалежно від його соціального класу або статевих ознак [16].

Зміна парадигми філософського мислення, усунення владного впливу церкви на освітній простір на користь держави та проголошення просвітниками суспільної освіти головним пріоритетом

соціального прогресу – усе це зумовило трансформаційні перетворення в освітньому середовищі австрійських шкіл.

Покращення фінансового становища в Габсбурзькій імперії внаслідок ліквідації ордену єзуїтів та наступної конфіскації його майна, створило сприятливі умови для реалізації ініційованого імператрицею Марією-Терезією фундаментального реформування системи освіти. Так, у 1774 році набув чинності законодавчий акт «Загальний шкільний устав» (Allgemeine Schulordnung), який затвердив обов'язковість здобуття освіти для всіх дітей від 6 до 12 років, щоправда, з різними навчальними програмами для дівчат і хлопців [6; 13; 16].

Схвалення австрійським урядом державного шкільного закону (Reichsvolksschulgesetz) в 1869 році продовжило термін здобуття обов'язкової освіти з шести до восьми років. Освітній процес проходив за різними навчальними програмами для кожної статі. Дівчатка здебільшого опановували рукоділля, натомість значно менше годин їм було відведено на вивчення арифметики, геометрії та малювання [15].

Державний шкільний закон також передбачав розширення переліку навчальних дисциплін. Як-от окрім опанування базових предметів, школярі були зобов'язані вивчати природознавство, історію, музику та фізичну культуру. Відповідно до навчального плану, дівчата додатково навчалися жіночим ремеслам, які могли б стати їм у нагоді під для управління домашнім господарством у дорослому житті. До того ж, жінкам було надано право на вибір професії вихователя або вчителя початкових класів після завершення навчання, що сприяло підвищенню рівня освіченості австрійського жіноцтва [13].

Особливо посутнім на розвиток гендерної освіти в Австро-Угорській імперії у другій половині XIX – початку XX століття був вплив фемінізму першої хвилі та діяльність австрійських феміністок: М. Гайніш, Р. Майредер, А. Фікерт, Т. Шлезінгер, Є. Шварцвальд, А. Попп, К. Ляйхтер та інших.

Активна діяльність М. Гайніш (M. Hainisch) призвела до відкриття у 1892 році першої жіночої шестикласної гімназії в австрійському Відні, яка з 1902 року була розширена до восьми класів. Освітній процес у жіночій гімназії проходив за ідентичними з чоловічою гімназією навчальним планом та певною добіркою дисциплін [17]. Отже, заснування школи, яке тривало протягом тривалого часу, стало важливою віхою в історії освіти дівчат в Австрії.

Освітянка й феміністка Є. Шварцвальд (E. Schwarzwald) вважала, що дівчата повинні опановувати ті ж самі знання, що й чоловіки, однак, водночас залишатись невибагливими та непомітними особистостями. Задуми відомої австрійської діячки було реалізовано із заснуванням на початку XX ст. жіночої реальної гімназії – взірцевого закладу шкільної освіти, що відповідав тогочасним реформаторським ідеям [8].

Проте, стереотипні уявлення про призначення і роль жінки, острах щодо ймовірності руйнування сімейних цінностей, побоювання чоловічої частини суспільства щодо ймовірної конкуренції на ринку праці внаслідок отримання жінками права на здобуття повноцінної освіти все ще ставали перешкодою на шляху до розвитку жіночої освіти на австрійських теренах [10, с. 9].

Заснована у 1912 році жіноча реформаторська гімназія стала «найуспішнішою формою» середньої школи для учениць жіночої статі у наступні роки. Однак, через те, що усі заклади шкільної освіти для дівчат в Австро-Угорській імперії були приватної форми власності до кінця Першої світової війни, тому навчання у цих установах потребувало значних фінансових витрат, що унеможливило здобуття освіти дітьми із бідних верств суспільства [10, с. 10].

Перша половина XX століття в історії Австрії ознаменувалася значними суспільно-політичними трансформаціями, з-поміж яких: заснування Першої Австрійської республіки на руїнах Австро-Угорської імперії, дві світові війни, встановлення авторитарного політичного режиму правління (австрофашизму), розвиток націонал-соціалізму, які суттєво позначилися на наступному розвитку національної системи шкільної освіти, зумовивши її структурні, ідеологічні та змістові перетворення.

Діяльність австрійського Міністра освіти й реформатора шкільної освіти О. Гльокеля (O. Glöckel) відзначилася інтеграцією гендерної рівності в освітній процес. Так, уперше всі австрійські жінки отримали право на вступ до державних середніх шкіл, які раніше мали змогу відвідувати тільки хлопці [10, с. 11–12]. Однак, це жодним чином не відкидало існування мережі жіночих шкіл, які все ще функціонували у першій половині XX століття й продовжували навчати своїх учениць специфічним «жіночим предметам».

Відтак, у часи Першої республіки частка дівчаток у середніх школах для хлопчиків зросла до однієї третини від загальної кількості учнів, що позитивно вплинуло на рівень освіченості жіночої частини австрійського суспільства [15].

У добу націонал-соціалізму (1930–1945 рр.) освітні та відповідно й професійні права жінок було значно обмежено. Уряд Австрії взяв курс на пропагування традиційних гендерних ролей, тому освітні можливості жінок зводилися суто до опанування традиційно «жіночих дисциплін», навіть попри стрімко зростаючу потребу в жіночій праці через дефіцит чоловічої робочої сили, зумовлений розгортанням воєнних дій на європейських теренах [12].

Після Другої світової війни Австрія, як і більшість інших європейських країн, опинилася у складному економічному середовищі. Внаслідок чого, реформування національної шкільної системи було призупинено до початку 1960-х років.

Саме з середини ХХ століття у світовій педагогічній науці розпочинають зароджуватися нові гендерно-орієнтовані підходи, що зумовили інтеграцію гендерних підходів в шкільну практику Австрії.

У 1960-х роках бразильський освітянин П. Фрейре розробив нове вчення – критичну педагогіку, в основу якої він вклав такі основні принципи: антропологічний, соціологічний аналіз, тематизація та проблематизація освіти. Згідно з концепцією критичної педагогіки, основна мета освіти полягає у вивільненні людини від відносин утилітизму та несправедливості [1].

Перші системні кроки щодо впровадження гендерної рівності в освітній простір закладів шкільної освіти уряд Австрії вжив на початку 1960-х років. Так, затвердження у 1962 році Федерального закону «Про школи» (Schulgesetzwerk 1962) стало визначальним етапом у процесі трансформації традиційних уявлень про роль статі

в освіті. Адже відповідно до положень вищезазначеного документа, на законодавчому рівні було стандартизовано систему шкільної освіти та усунуто елементи статевої сегрегації, що забезпечило рівні права і можливості для чоловіків і жінок на здобуття формальної освіти, заклавши підґрунтя для подальшої розбудови гендерно-чутливої освітньої політики [10; 11].

Висновки і перспективи подальших досліджень. З огляду на особливості становлення гендерної освіти учнівської молоді в Австрії, можемо стверджувати, що розвиток цього процесу визначили численні трансформації у країні, серед яких: активізація феміністичних рухів, виникнення у світовому просторі нових феміністичних, філософських та педагогічних теорій, орієнтованих на подолання гендерних стереотипів і нерівностей. Суттєвий вплив на розвиток гендерної освіти також мали ідеї прогресивних педагогів та теоретиків, які вивчали взаємозв'язок гендеру та освіти. Утвердження низки законодавчих актів та урядових ініціатив зумовили створення нормативно-правової бази для інтеграції гендерних підходів в зміст шкільної освіти Австрії. Відтак, тривалий і складний процес становлення гендерного підходу в системі шкільної освіти Австрії заклав фундаментальну основу для імплементації гендерної складової у зміст навчальних програм у наступні десятиліття.

Отримані результати дослідження можуть слугувати підґрунтям для моделювання майбутніх перспектив розвитку альтернативних освітніх стратегій в шкільній практиці з урахуванням викликів та можливостей розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрущенко В. П. Філософія освіти: навчальний посібник. 2-ге видання. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 328 с.
2. Денічева О. І. Особливості білінгвального навчання в Австрії. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Інновації в сучасній освіті: український та світовий контекст»*. 2018. С. 77–79.
3. Куниця Т. Ю. Соціальні орієнтації сучасної української молоді. 2022. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731788/1/%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97.pdf
4. Курченко Л. М. Гендерна проблематика у західній філософській традиції: від Аристотеля до сьогодення. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального* : колект. монографія. ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». 2021. С. 54–73.
5. Ломачинська І. Генеза гендерної ідеологічної епохи Середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 13. С. 80–86.
6. М'яковський М. Є. Педагогічна освіта Австрії – аспекти генези системи. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка*. 2017. № 7. С. 187–196.
7. Петренко О. Б. Трансформація ідеї материнської педагогіки Я. А. Коменського до В. О. Сухомлинського. *Інноватика у вихованні*. № 8. 2018. С. 62–82.
8. Bilstein J. Naive Anthropologie, naive pädagogische Praxis. Grundlagen der Pädagogik Oskar Kokoschkas. In: *Pädagogische Anthropologie–Mechanismus einer Praxis*. 2007. S. 141–154.

9. Brehmer I., Simon G. Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick. Graz: Leykam, 1997. 352 s.
10. Bundeskanzleramt. Bericht über die Situation der Frau in Österreich. Heft 3. Bildungssituation und Bildungschancen der Frau. Wien, 1975. 123 s.
11. Bundesministerium für Bildung. URL: <https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/gd/meilensteine.html>
12. Feigl S. Factsheet: 150 Jahre Frauenrechte in Österreich. *Wien: Bundesministerium für Arbeit, Soziales und Konsumentenschutz*. 2016. URL: https://www.ahs-aktuell.at/wp-content/uploads/2019/03/Factsheet_150-Jahre-Frauenrechte.pdf
13. Hechenblaikner N. Das Reichsvolksschulgesetz und seine Auswirkungen auf die Mädchenbildung. Ein Schritt zur Gleichstellung der Geschlechter in österreichischen Grundschulen? *Historia. Scribere*. 2018. 10. S. 241–265.
14. Rédai D., Sáfrány R. Gender in national education documents and teaching resources, and in teachers' pedagogical approaches and everyday teaching practices in Austria, the Czech Republic and Hungary. *Comparative report for the Erasmus+ project «Towards Gender Sensitive Education»*. Brno, Budapest, Vienna, 2019. 140 p.
15. Seebauer R., Göttel J. Gender-fair education in Austria. *Education gender. Gender-specific education in different countries. Historical aspects – current trends*. Münster, 2013. P. 9–24.
16. Wagner D. Mädchenbildung als Objekt staatlicher Reformpolitik. Preußen und Österreich 1780–1806. Dissertation, Universität Trier. 2010. 215 s.
17. Weinzierl E. The Jewish Middle Class in Vienna in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Working Paper 01-1. October 2003. 18 p.